

De natie op stap?

Nederlanders in Parijs in koning Lodewijks tijd

WILLEM FRIJHOFF

Al was Lodewijk Bonaparte sinds 5 juni 1806 koning van Holland, het epicentrum van de macht lag nog steeds in Parijs. Dat zou hij vier jaar later aan den lijve ervaren. Als vanzelf rijst dan de vraag hoe intensief de contacten tussen Parijs en Holland waren. Bleef het bij berichten per koerier of per brief, of was er ook mondeling contact tussen reizigers uit Nederland en de machthebbers in Parijs? En bleven die contacten beperkt tot het politieke domein, of vinden we ze ook op economisch, sociaal en cultureel vlak? Natuurlijk weten we van een aantal personen dat ze kortere of langere tijd in Parijs verbleven, maar de lijst daarvan blijft selectief. Van grote mannen in het verleden weten we veel, van Jan Modaal bijna niets. Die scheve beeldvorming heeft te maken met de bronnen die ons zijn overgeleverd. Grofweg vanaf de Revolutietijd verandert er echter iets in het toezicht op het leven van onze voorouders. De politieke controle van de onderdanen vereist dat steeds meer handelingen en aspecten van het dagelijkse leven systematisch worden geregistreerd en bewaard. Die bureaucratiserende ingreep in de anonimiteit en de bewegingsvrijheid van de burgers – vergelijkbaar met de huidige aanslag op de privacy uit angst voor het terrorisme – heeft ons een bron opgeleverd die de verplaatsingen van de staatsburgers in koning Lodewijks tijd in een onverwacht helder licht stelt.

Een paspoort was al vele eeuwen verplicht voor wie van het ene territorium naar het andere wilde reizen. Het diende zowel de identificatie als de bescherming van de vreemdeling.¹ Maar eerst in de Revolutietijd werd het gebruik ervan verplichtend en algemeen. Volgens paragraaf III, artikel 1, van een decreet van vendémiaire an IV (september/oktober 1795) moest elke Franse burger een paspoort aanvragen als hij zijn *canton* wilde verlaten. Die reispassen bij vertrek vormden de basis van een zorgvuldige registratie van de persoonsbewegingen in de Franse republiek, even later geperfectioneerd door de verplichting zich bij aankomst bij de politie te melden voor een *permis de séjour* (verblijfsvergunning). Bij vertrek moest men zich dan weer laten uitschrijven. De registratie van passanten in herbergen, hotels (*hôtels meublés*) en pensions (*garnis*) was overigens niet nieuw. Al in de jaren 1770 werd ze in Parijs regel. Nieuw was dat iede-

1 Roberto Tjin, 'Nederlandse paspoorten: de politiek van reizen en de identificatie van personen', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 17 (1990), 74-100.

re vreemdeling werd bewaakt, ook de langdurig gevestigden. Dat gold in het bijzonder voor de stad Parijs, de brandhaard van politieke woelingen, opstandigheid en verzet, waar het voor de autoriteiten van levensbelang was te controleren wie er in- en uitging. Als hoofdstad van de monarchie, de republiek en het keizerrijk trok Parijs immers veel buitenlanders aan voor zaken, cultuur of bestuur.² Toen de Bataafse patriotten ten gevolge van de orangistische contrarevolutie in september 1787 massaal naar Frankrijk vluchtten, gelastte de Franse minister van Buitenlandse Zaken een nauwkeurige controle van de Noord-Nederlanders die zich te Parijs in een hotel of pension ophielden. Tot en met mei 1788 werden zo 190 Bataafse vluchtelingen in Parijs geregistreerd.³ Niet elke afzonderlijke vreemdeling spoedde zich bij aankomst persoonlijk naar de politie. Aanmelding werd gewoonlijk overgelaten aan de hoteleigenaar, pensionhouder of huisbaas. Van de enorme hoeveelheid papier die deze maatregel heeft opgeleverd is begrijpelijkerwijs niet veel bewaard gebleven, met één uitzondering, namelijk de registratie van de buitenlanders.

Een lastige bron

In de Archives Nationales te Parijs berust een reusachtig kaartsysteem in meer dan 250 dozen waarin de vreemdelingenregistratie van de Parijse politie vanaf an XIII (1804/5) wordt bewaard.⁴ Alleen al vanwege de omvang is dit een volstrekt onhanteerbare bron, die bij mijn weten dan ook nog nooit anders dan voor onderzoek naar individuele personen is gebruikt.

Gelukkig wist de bureaucratie daar wel raad mee, want de buitenlanders werden tegelijkertijd naar nationaliteit in een aantal alfabetische klappers ingeschreven. Zo is er een dikke klapper getiteld 'Hollandois', die van het jaar XIII (in feite medio 1805) tot de opheffing van het koninkrijk Holland als zelfstandige staat, dus 1 juli 1810 loopt.⁵ Vanaf dat moment waren Nederlanders im-

2 Marie-Christine Kok Escalle (ed.), *Paris: de l'image à la mémoire. Représentations artistiques, littéraires, socio-politiques* (Amsterdam/Atlanta 1997).

3 Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003), 159-164, 608-609.

4 Archives Nationales Paris (AN), F7*.866-882 en 1295-1536. Er zijn omvangrijke aanvullende bronnen, zoals F7.3046² (État des étrangers logés en garni à Paris) of F7.3505-3535 (Verblijfsvergunningen en paspoorten voor buitenlanders in Parijs 1806-1810), maar die zijn alleen bruikbaar aan de hand van een geschoond en betrouwbaar personenbestand. Hetzelfde geldt voor Nederlandse tegenhangers, zoals het paspoortenregister van de ambassade in Parijs: Nationaal Archief (NA), *Archieven Ned. gezanten en consuls* (1.02.14), 788-790. Paspoorten 1795-1810. Een interessante pendant is AN, F7*.2232, een alfabetische klapper zonder titel met informatie over spionnen en verdachte buitenlanders, onder wie ook namen uit ons bestand.

5 Archives Nationales, F7*.2242. Over deze bron: G. Le Moël-Malavialle, *F7. Inventaire des documents concernant les passeports et mouvements d'étrangers* (ongepubl. inventaris n° 1252 van de AN); Jean Vidalenc, 'Une source d'histoire économique et sociale. Les passeports: problèmes d'utilisation, limites et lacunes', *Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaine* 8 (1971), 187-202. Het register van de 'Américains' dat tot 1814 doorloopt (N=1285) is gebruikt door William L. Chew III, *Das Leben in Frankreich zwischen 1780 und 1815 im Zeugnis Amerikanischer Reisender* (PhD Tübingen

mers geen vreemdelingen meer maar rijksgenoten en vielen ze onder een andere registratiecode. Er zitten overigens wel wat hobbels aan het gebruik van die bron. Er staan vreemdelingen in die beslist geen Hollander waren maar uit Denemarken, Duitsland of zelfs Italië kwamen. Omgekeerd raakten zeker ook Hollanders in verkeerde registers verzeild. De vaak verbasterde, soms bijna fonetische spelling van de persoonsnamen, doorgegeven door tussenpersonen als herbergiers en hoteliers, maakt de bron soms moeilijk bruikbaar. Zo vinden we onder de letter H de uit Emden komende scheepskapitein 'Hindricks, Spansturgen', op 8 maart 1809 aangemeld vanuit 120, rue Montmartre (het depot van de Messageries), terwijl zijn vertrek naar Bordeaux drie dagen later onder de letter S staat, op de veel waarschijnlijker naamsvorm 'Spaans, Jurgen H.' Soms kan langs andere weg een anoniem ontrafeld worden. De scheepskapitein Schaap die op 7 januari 1808 uit Parijs naar Bordeaux vertrok, zal identiek zijn met de Katwijker Maarten Schaap die een uitvoerig dagboek naliet.⁶ Een onwaarschijnlijk groot aantal Nederlanders staat als afkomstig uit Amsterdam geregistreerd. De naam 'Amsterdam' zal hier even metonymisch voor alle Hollandse steden zijn gebruikt als het gewest 'Holland' voor Nederland in zijn geheel.

De bewaarde registratie is in bepaalde opzichten onvolledig. Enkele categorieën reizigers ontbreken systematisch, zoals soldaten, die in kazernes werden gehuisvest. Wel staan officieren vermeld voor zover zij hun eigen kamer huurden.⁷ Ook de bursalen die gemeenschappelijk gehuisvest waren in kostscholen of convicten werden kennelijk niet aangemeld. Zo vinden we op de lijst de twee 18-jarige 'étudiants en architecture' Zeger Reijers en Antoni Sminck Pitlo, die als eerste bursalen in de schone kunsten door koning Lodewijk naar Parijs werden gestuurd en daar een eigen onderkomen vonden (op 24 oktober 1808 huren beiden een kamer in 29, rue de Grenelle, wijk Halle-au-Blé; Reijers verhuist al op 3 november naar 12, rue de Malthe). Niet geregistreerd echter zijn de tien andere bursalen (onder wie de bekende architect Jan David Zocher jr.) die even later aankwamen en bij de nieuwe directeur Claude Thiénon zullen hebben ingewoond.⁸

Maar ook het register zelf heeft zijn gebreken. De vreemdelingen werden namelijk alfabetisch op achternaam onder de rubrieken A tot Z ingeschreven. In 1809 raakten langzamerhand enkele letters vol. Voor namen met die beginletter werd een nieuw register aangelegd, maar dat tweede register is verdwenen. Volgens een voorzichtige schatting ontsnapt ongeveer 5% van de vreemdelin-

1986); idem, 'Aspects of the French Revolution as Viewed by American Travelers', in: J. Craeybeckx en F.G. Scheelings (red.), *De Franse Revolutie en Vlaanderen. De Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw regime* (Brussel 1990), 71-99.

6 J.R. Bruijn en E.S. van Eyck van Heslinga, *Maarten Schaap, een Katwijker ter koopvaardij (1782-1870). Een biografie en een dagboek* (Amsterdam 1988).

7 Voor het leger, zie Mark van Hattem, Mariska Pool en Mathieu Willemsen (red.), *Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd 1792-1815* (Bussum/Delft 2006).

8 G. Sophia van Holthe tot Echten, 'L'envoi de jeunes artistes néerlandais à Paris pendant le règne de Louis-Napoléon Bonaparte, roi de Hollande (1806-1810)', *Gazette des Beaux-Arts*, 6e série, t. 103 (1984), 57-70.

Afscheidsritueel door de compagnons van een dakdekkersgezel uit Blois, met de bijnaam 'Blois l'Aimable dit Le Soutien du Père Soubise', bij diens terugkeer naar huis vanuit Bordeaux, ca. 1825. Aquareltekening door Étienne Leclair; Tours, Musée du Compagnonnage.

gen daardoor aan onze aandacht, vooral bij de letter B vanaf 17 mei 1809. Het is natuurlijk denkbaar een aantal van hen in Nederlandse bronnen op te sporen, maar dat wordt al gauw zoeken naar een speld in een hooiberg.⁹ Al die beperkingen hoeven ons echter niet te verhinderen de bron te bewerken om te zien wat zij ons allemaal kan leren. De resultaten kunnen dan aanleiding geven tot meer gericht onderzoek in andere bronnen.

In principe registreerde de politie van elke reiziger naam, geslacht, leeftijd, beroep of maatschappelijke positie, geboorteplaats (soms lijkt dat het laatste domicilie), reisdoel of -route, datum van aankomst en vertrek, en adres of onderkomen te Parijs, soms ook de plaats waar het paspoort was afgegeven, waarbij Antwerpen, Brussel en Maastricht met grote frequentie worden genoemd. Door die redelijk zorgvuldige registratie (met name de vertrekdatum ontbreekt nogal eens) geeft de bron ons voor het eerst een gedetailleerd inzicht in de omvang en frequentie van de reis naar Parijs en de samenstelling van de groep, en eigenlijk van reizen naar het buitenland in het algemeen. Er zijn wel enkele oudere deelpopulaties bekend van reizigers die met bijzondere motieven reisden,

⁹ Zie overigens Nationaal Archief, Min. van Binnenlandse Zaken 1796-1813 (2.01.12), 126-128 en 183, Registers van afgegeven paspoorten 1798-1802; Collectie Dassevael (2.21.48), doos 15, n° 118, Paspoorten.

zoals de groep Frankrijkgangers die een reisverslag heeft nagelaten, de Nederlandse studenten op *grand tour*, de leerlingen van de Académie de Chirurgie, Nederlandse kooplieden in Bordeaux, of de na de contrarevolutie van 1787 naar Frankrijk gevluchte patriotten.¹⁰ Maar tot nu toe bestond nog geen totaalbeeld, geen dwarsdoorsnede van de totale groep reizigers die Frankrijk en met name Parijs aandeden, zodat we ook geen duidelijk beeld hebben van de globale betekenis van dat land en die stad voor de Nederlanders. Behalve de hoeveelheid reizigers maakt deze bron het ook mogelijk de sociale samenstelling en daarmee de bestuurlijke, economische en culturele aantrekkingskracht van de Franse hoofdstad te meten.

Op basis van die gegevens kunnen we dan een hypothese opstellen over de relaties tussen het Franse keizerrijk en het koninkrijk Holland. Zo'n hypothese zou kunnen luiden dat die relaties in de betrokken jaren, die ongeveer samenvallen met het bestaan van het koninkrijk Holland als vazalstaat van het keizerrijk, dank zij de nauwe verstrengeling van bestuurlijke en economische belangen intensief moeten zijn geweest. De omstandigheden waren immers bijzonder gunstig: de twee staten waren nauw met elkaar verbonden, in grote politieke vriendschap, en in een bestuurlijke quasi-symbiose. De koning van Holland had een hulpaleis in Parijs, het hôtel de Saint-Julien op 13, rue Cérutti,¹¹ en zijn broer deelde in dat land de lakens uit. Economisch had Holland vanwege de *blocus continental* belang bij nauwe banden met de Franse handel en industrie. En Parijs was juist in die decennia de onbetwiste hoofdstad van de mode, de technische vooruitgang, de nieuwe wetenschap en de beeldende kunsten geworden of gebleven.¹² Kortom, Parijs was een *must* voor alle Hollanders. Is die hypothese van een nauwe, ook op reiscontact gefundeerde band tussen het koninkrijk Holland en het Franse keizerrijk correct? Ging de natie werkelijk op stap naar haar lichtende voorbeeld Parijs?

De tucht van het cijfer

Laat ik eerst een globaal cijfer geven.¹³ Het register van de 'Hollandois' levert bijna 2000 inschrijvingen op, maar nogal wat reizigers kwamen meer dan een-

10 Willem Frijhoff, 'Le Paris vécu des Néerlandais: de l'Ancien Régime à la Restauration', in Kok-Escalte, *Paris* (noot 2), 8-36; Rosendaal, *Bataven!* (noot 3).

11 Later genummerd 17 in de tot rue Laffitte herdoopte straat en in 1899 afgebroken voor de doorbraak van de rue Pillet-Will. Zie Jacques Hillairet, *Dictionnaire historique des rues de Paris* (5e ed., Parijs 1963) II, 12-13; Karine Huguenaud, *Balades napoléoniennes dans Paris, Consulat et Premier Empire* (Parijs 2006), 66.

12 Zie voor de context Jean Tulard, *Nouvelle histoire de Paris: Le Consulat et l'Empire 1800-1815* (Parijs 1970).

13 Eerder presenteerde ik resultaten van dit onderzoek in: 'Les Voyageurs néerlandais en France du XVIIe au début du XIXe siècle', in: W. Frijhoff en O. Moorman van Kappen (ed.), *Les Pays-Bas et la France des guerres de religion à la création de la République Batave* (Nijmegen 1993), 87-104; 'Holländer in Paris 1805-1810. Ziele und Bedeutung einer Auslandsreise für die niederländische Gesellschaft', in: Lenka Bobková en Michaela Neudertová (ed.), *Cesty a cestování v životě společnosti/Reisen im Le-*

maal. Als we, voor zover de persoonsidentificatie dat toelaat, die meervoudige reizen elimineren, komen we op een totaal van 1381 Hollandse reizigers naar Parijs over een periode van iets minder dan vijf jaar (tabel 1). Alle beperkingen van de bron in aanmerking genomen gaat het dus om ongeveer 400, hoogstens 500 reizen voor gemiddeld 275 tot 350 verschillende reizigers jaarlijks, ongeveer één aankomst per dag. Nog anders berekend: minder dan één op de duizend volwassen mannen reisde naar de Franse hoofdstad. Een ontvasterende vaststelling midden in de 'Franse' Tijd! Toch is dit getal niet onwaarschijnlijk. Op basis van de registratie van de hotel- en pensionclientèle weten we dat rond 1770 jaarlijks tegen de vierduizend buitenlanders (ongeveer 5 à 6% van de hotelgasten) Parijs aandeden.¹⁴ Dat aantal ligt achtmaal hoger dan dat van de Noord-Nederlandse Parijsgangers tussen 1806 en 1810, maar sluit goed aan bij de verhouding (38 Nederlanders op 312 vreemdelingen, dus 12,2%) die we terugvinden in de registratie van vreemdelingen van maart 1788.¹⁵

Voor de 117 vrouwen die in het bestand voorkomen verschuift de komma nog een plaats naar voren: we tellen minder dan één reizigster naar Parijs op de tienduizend volwassen vrouwen in het koninkrijk Holland. Parijs was kennelijk nog niet de onbetwiste magneet van de mode en het winkelen. Toch herkennen we in de groep wel enkele zonder mannelijk gezelschap reizende vrouwen: koopvrouwen met handelswaar, vrouwelijke renteniers die voor een snoepreisje naar Parijs gingen, of weduwen. Wel vinden we dan steeds een dienstmeisje of gezelschapsdame (*femme de chambre*, *femme de confiance*) in haar gevolg. Zulke vrouwen zullen toeristen in onze betekenis van het woord geweest zijn, tenzij het om een studie- of leertijd gaat, zoals misschien voor de 21-jarige *institutrice* Françoise Delime in de rue Saint-Thomas-du-Louvre (13 januari 1809) gold, als ze geen gouvernante was.

In 33 gevallen (minder dan 2 procent van alle reizen) herkennen we onder de reizigers een gezin, enkele malen met kinderen. Maar meereizende kinderen vormden een uitzondering en ze waren bijna steeds 17 jaar of ouder, dat wil zeggen in staat tot enige zelfstandigheid. De langdurige, fysiek slopende reizen in koetsen en schuiten waren voor jonge kinderen en hun ouders ook een regelrechte beproeving. Uitzonderlijk was de 45-jarige rentenier Leonard Rutgers van Rozenburg, die op 2 oktober 1805 met vrouw en liefst vijf kinderen neerstreek in zijn hotel in de rue des Trois-Frères (thans de chique rue Taitbout). Bij gezinnen gaat het steeds om gegoede reizigers, renteniers of hogere ambtenaren. Frequenter dan zulke gezinsuitjes was de combinatie van vader en

ben der Gesellschaft [Acta Universitatis Pyrkynianae, Philosophica et historica III, Studia historica II, 1995] (Ústí nad Labem 1997), 371-384; en 'Le Paris vécu des Néerlandais' in Kok-Escalé, *Paris* (noot 2). Mijn toenmalige student-assistenten Jorine Reuhman en Cisca de Vroome ben ik veel dank verschuldigd voor hun hulp bij de verwerking van de gegevens.

¹⁴ Daniel Roche (ed.), *La ville promise. Mobilité et accueil à Paris (fin XVIIème-début XIXème siècle)* (Parijs 2000); Bruno Belhoste, 'Le Paris savant des étrangers' (ongepubl. tekst van een séminaire te Parijs, Centre Alexandre-Koyré, 2 december 2004), met dank aan de auteur.

¹⁵ Rosendaal, *Bataven!* (noot 3), 608, bijlage 3.17.

Tabel 1 Nederlandse reizigers in Parijs, 1805-1810

Beroepsgroep	N	%	daarvan vrouwen	
			N	%
Hofhouding koning van Holland (en omgeving)	26			
Ministers, afgevaardigden, maires	9			
Ambtenaren	10			
Diplomatieke dienst	19			
<i>Overheidsdienaren</i>	64	4,6	—	—
Leger (officieren, dienstpersoneel)	36			
Oorlogsmarine en koopvaardij				
– Scheepskapiteins, -officieren	80			
– Matrozen en zeelieden	98			
<i>Leger en vloot</i>	214	15,5	—	—
Geneesheren, chirurgijns	29			
Advocaten, juristen	20			
Wetenschapsbeoefenaren	2			
Letterkundigen	5			
Beeldende kunstenaars	26			
(Hoog)leraren, schoolmeesters	10	1		
Artiesten (toneel)	12	3		
Studenten (zonder nadere aanduiding)	19			
<i>Vrije en intellectuele beroepen</i>	123	8,9	4	3,3
Kooplieden				
– ‘négociants’, ‘commis négociants’	293		4	
– ‘marchands’	72		6	
Commiezen en bedienden	47			
Bankiers	11			
Industriële ondernemers	12			
<i>Handel en industrie</i>	435	31,5	10	2,3
Ambachtlieden				
– lederbewerking	35			
– houtbewerking	38			
– metaalbewerking	9			
– textiel en kleding	54			
– voeding	12			
– luxe- en precisieberoepen	32			
Diensten	7			
<i>Ambachten en diensten</i>	187	13,5	—	—
Loonafhankelijke arbeiders	3		2	
Huispersoneel	53		5	
<i>Gesalarieerden</i>	56	4,1	7	12,5
Rentenierende burgers (‘propriétaires’, ‘rentiers’)	189		43	
Getitelde adel (zonder aangegeven beroep)	18			
<i>Renteniers</i>	207	15,0	43	20,8
<i>Geen enkele beroepsopgave</i>	45	3,3	20	44,4
<i>Meereizende vrouwen en kinderen</i>	50	3,6	33	66,0
Algemeen totaal	1381	100,0	117	8,5

zoon, in veel gevallen een koopman die zijn compagnon of beoogde opvolger meenam om hem de handelspraktijk en de klantenkring te leren kennen, en wellicht ook met de Franse taal vertrouwd te maken. Het is natuurlijk goed mogelijk dat voor vrouwen en kinderen een forse onderregistratie geldt, aangezien vaak kan zijn volstaan met opgave van het gezinshoofd. Ook is het aannemelijk dat familiebezoek lang niet altijd tot aangifte bij de politie heeft geleid. Maar wanneer de 25-jarige koopman Louis van Spaendonck zich op 20 frimaire an XIV (11 december 1805) in de Jardin des Plantes vestigt om vandaar eerst op 20 september 1806 naar Rouaan te vertrekken, mogen we gerust aannemen dat hij dat jaar bij zijn beroemde oom de bloemenschilder Gerard van Spaendonck (1746-1822) doorbracht, die al sinds 1769 in Parijs woonde en directeur van de Jardin des Plantes was. De cijfers moeten dus met veel korreltjes zout worden genomen, maar ze geven alles bij elkaar wel duidelijke indicaties voor een globaal beeld. In het vervolg zal ik dan ook uitgaan van de 1381 geïdentificeerde reizigers.

De buitenlandse reis was niet alleen een zaak van mannen, het was bovendien een seizoensgebonden praktijk. Hoewel reizen van kooplieden, dus zakenreizen, minder aan specifieke perioden van het jaar gebonden lijken dan die van renteniers en andere gegoede burgers zonder duidelijk beroep, valt uit de aankomst- en vertrekkedata ondubbelzinnig op te maken dat er vooral in het voorjaar (maart-mei) en in de herfst (september-november) werd gereisd.¹⁶ Veel minder gebeurde dat in december en januari, maar – verrassender – evenmin in juli en augustus, toch ook toen al vakantiemaanden voor studenten en ambtenaren. Alleen de terugreis naar Holland vond soms in de zomermaanden plaats. Ongetwijfeld heeft dit te maken met de beroerde staat van vooral de Nederlandse en Vlaamse wegen – de Franse monarchie zelf had in de achttiende eeuw enorm geïnvesteerd in doorgaande verbindingen. Maar ook met de wens om de zomerhitte in bedompte, door de brandende zon bestookte voertuigen te vermijden. Misschien had die seizoensbinding ook te maken met de data van beurzen en markten, of aspecten van de arbeidsmarkt. Daarvan is nog maar weinig bekend.

Frequenties en logeeradressen

Slechts weinig reizigers kwamen in de vijf onderzochte jaren meer dan éénmaal naar Parijs. Topreiziger was Norbert van Stratum, een in 1806 26-jarige Amsterdamse koopman die in drie jaar zevenmaal naar Parijs trok. Hij had daar zijn vaste hotel in de rue Vivienne, in de zakenwijk bij Opera, Beurs en *grands boulevards*, waar hij telkens werd ingeschreven. Tweemaal blijkt hij zijn reis voort te zetten naar Lyon. Misschien was hij een handelsreiziger die een typisch

¹⁶ De reisverslagen van de Leidse koopman Michiel van Peene, die mei-juni 1806 en juli-augustus 1808 in Parijs was, bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek, sign. 132 G 20 en 22.

Lyonnees product als zijde inkocht. Omgekeerd ging rentenier, verzamelaar en oriëntalist Mr. Isaac Titsingh (1745-1812), oud-directeur van Bengalen en oud-ambassadeur te Peking, die al jaren in Parijs woonde, driemaal naar Holland terug, vanwaar hij in november 1805 en 1807 en in juni 1809 telkens opnieuw werd aangemeld vanuit zijn hotel op 113, rue de la Loi of 19, rue des Bons-Enfants.¹⁷ Maar er zijn ook andere reispatronen te herkennen. Abraham (Jacob) van Lennep, telg uit een gegoede Hollandse familie, in 1806 27 jaar oud, trok viermaal naar Parijs. In maart en opnieuw in december 1806 noemt hij zich koopman, in februari 1808 wordt hij jachtofficier van de koning van Holland genoemd (hij was in oktober 1807 inderdaad als zodanig benoemd voor het departement Amstelland), en in april 1809 heet hij *écuyer* oftewel schildknaap van de koning van Holland, een kwaliteit die hij op 23 september 1808 had verworven. Het register blijkt in dit geval nauwkeurig de precieze kwaliteit van de reiziger op dat concrete moment op te geven, wat de indruk van betrouwbaarheid van de registratie versterkt. Van Lennep betrok telkens een kamer in 3, rue Cérutti, op een steenworp van het stadspaleis van koning Lodewijk. Ook andere leden van de hofhouding streken neer in dat pand, misschien een hotel.¹⁸

Niet iedereen had zijn vaste stek. Frederik Meybaum, een 30-jarige koopman en schepen van Rotterdam, reisde eveneens viermaal naar Parijs maar verbleef telkens op een ander adres: eerst in het hotel des Colonies in de rue de la Loi (thans rue de Richelieu), vervolgens place Vendôme, dan rue Caumartin en tenslotte rue du Helder, vanwaar ook hij naar Lyon vertrekt. Al deze adressen liggen in dezelfde dure, internationale zakenwijk, waar zich in 1787-1788 ook de meeste patriotse vluchtelingen hadden gevestigd.¹⁹ Nogal wat kooplieden dragen joods klinkende namen.²⁰ Jacob Levy Elkan uit Amsterdam, bijvoorbeeld, 43 jaar oud, ging elk jaar aan het einde van de winter of in de herfst korte tijd via Antwerpen naar Parijs. Die stedencombinatie doet een diamanthandelaar vermoeden. Samen met de *négociants* Abraham en Marcus Levy (wellicht zijn jongere broers) had ook hij zijn vaste adres op 9, rue des Fossés-Montmartre (thans rue d'Aboukir), in dezelfde wijk maar in een goedkopere straat. De joodse juwelier Abraham Polak, ook uit Amsterdam, maakte voor zijn handel meerdere zakenreizen in het jaar. Polak had zijn vaste logeerafres in 2, rue Quincampoix, tegenover het gildehuis van het zojuist door de revolutionairen opgeheven kooplieden- en juweliersgilde (thans 38-40, rue Quincam-

17 Over hem: Frank Lequin (ed.), *The private correspondence of Isaac Titsingh, I: 1785-1811* (Amsterdam 1990).

18 Zie het overzicht van functies en namen in: P.A. Christiaans, 'In dienst des Konings. De hofhouding van koning Lodewijk Napoleon', in: L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn en F.J. van Rooijen (ed.), *Tussen Vrijheidsboom en Oranjewimpel. Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam 1995), 511-534.

19 Rosendaal, *Bataven!* (noot 3), 609 (wijken Palais-Royal, Montmartre en Saint-Eustache: 105 van de 190).

20 De joodse gemeenschap van Parijs telde in 1789 ongeveer 600 families, waarvan een vierde sefardisch, met inbegrip van enkele tientallen immigranten uit de republiek: Michel Roblin, *Les Juifs de Paris. Démographie, économie, culture* (Paris 1952), 50-63.

poix), en schuin achter het reusachtige, in 1795 aangelegde inpandige handelscentrum in de rue Saint-Denis dat als Cour Batave bekend stond. Balzac heeft de Cour Batave in *César Birotteau* (1838) beeldend beschreven als een 'monument malsain' met 'plusieurs cloaques industriels, très peu de Bataves, et beaucoup d'épiciers', maar juist in die buurt, waar de export van winkelgoederen geconcentreerd was, vonden in 1806-1810 veel Bataven een tijdelijk onderkomen.²¹ In maart 1808 maakt Polak zijn eerste reis naar Parijs via Den Haag, waar hij vermoedelijk een opdracht had gekregen. Opnieuw in Parijs begin januari 1809, gaat hij via Brussel naar Antwerpen, vanwaar hij, wellicht na de aankoop van diamanten, voor de derde maal naar Parijs reist en in mei opnieuw naar Brussel. In juni komt hij voor de vierde maal naar de rue Quincampoix, maakt in augustus een uitstapje naar Rijsel en keert in oktober vanuit Parijs via Brussel naar huis terug.

Polaks logeeradres als juwelier tegenover het voormalige gildehuis zet ons op het spoor van de ruimtelijke factor in het reispatroon. De meeste reizigers gaan namelijk niet zozeer naar Parijs als wel naar de specifieke wijk waar hun zakelijke belangen liggen. Ambtenaren en hovelingen van koning Lodewijk logeren dicht bij zijn paleisje in de rue Cérutti. Kooplieden vinden we hoofdzakelijk in de zakenwijk op de rechter Seineoever, studenten van de 'Écoles' (de opvolgers van de voormalige universiteit) en leerlingen van de Academie voor beeldende kunsten in het Quartier Latin, ambachtslieden in het oude stadscentrum rond Châtelet en Hallen, en in de faubourg Saint-Antoine. Bij die ruimtelijke verdeling komt nog een leeftijdsverdeling. De modale reiziger is een man in de bloei van zijn leven, maar de verschillen tussen de beroepsgroepen zijn fors. De doorsneeleeftijd van de reizende rentenier is 35 jaar, die van de koopman 33, van de handelsreiziger 26, en van de leden van vrije en intellectuele beroepen en de studenten 24, dezelfde als van de ambachtslieden. Het gaat dus steeds om relatief jonge mensen, maar de ouderen onder hen kiezen voor de meer gezeten buurten van het noordwesten, rond de Opera en de nieuwe Beurs van Brogniart waarvan in 1808 de eerste steen werd gelegd. De jongeren logeerden ten oosten van de noord-zuid-as (rues Saint-Denis en Saint-Martin) of in de smalle volksstraatjes van de oudste stadskern rond de Seine-oevers. Hoge leeftijden zijn uitzonderingen. De geneesheer Boniface Vitali uit Den Haag staat met zijn 84 jaar op eenzame hoogte, maar hij zal van Zuid-Franse origine zijn geweest en was misschien op definitieve terugreis naar zijn streek van herkomst. Verder vinden we nog een consul van 76 jaar, een koopman van 70, en een vitale rentenierster van 66. Aan de ondergrens treffen we een handelsbediende van 15 en een leerling-kok van 16 aan. Alle andere reizigers waren ouder dan 16 en jonger dan 60. Binnen die brede groep kunnen we dan weer twee perioden van de levensloop onderscheiden die bijzonder geschikt waren voor reizen: tussen de

21 Hillairet, *Dictionnaire* (noot 11) II, 311-312, 397; Honoré de Balzac, *Histoire de la grandeur et de la décadence de César Birotteau, marchand parfumeur*, hoofdstuk IV [ed. Maurice Allem (Parijs 1954), 91-92].

20 en 30 jaar, en boven de 40. Dat hangt vermoedelijk samen met het feit dat men liever niet reisde als men net gehuwd was en thuis nog jonge kinderen had. De huiselijke opvoeding gold in Holland immers als een groot burgerlijk goed.

Maar per beroepsgroep lopen de praktijken dan weer sterk uiteen. Renteniers en kooplieden reizen bij voorkeur in de kracht van hun leven, als hun bedrijf het toelaat, op een iets hogere leeftijd dan de studenten of ambachtsgezellen. Studenten gebruikten de reis naar Parijs om hun opleiding in het buitenland voort te zetten. Dat gold vooral voor die in de geneeskunde en de chirurgie, voor wie Parijs toen internationaal topopleidingen bood. Zo herkennen we de namen van de chirurgie- of verloskundestudenten Jacob de Riemer (Den Haag), Charles Dreiling (vermoedelijk een legerchirurgijn), Gijsbert Evers, Flanordus van Epenhuysen (Dordrecht), Mathieu Wyttenbosch, Herman Kryter, Diederick Luhrman, Matthias Cornelis Meuleman (Dordrecht), Jacques Municks, Jean Matter Schot, Jean Smet en Jan Vermeer. Jonge medici als Cornelis Jan Kneppelhout (hij was 19 juli 1805 in Leiden gepromoveerd), die liefst driemaal geregistreerd staat, en Jean-Louis Mean uit Suriname (7 februari 1806 gepromoveerd) kunnen in Parijs aanvullende expertise hebben gezocht, net als Reinier Otto Hendrick van Manen die in 1806 in de rue de l'École de Médecine woonde, pal naast de Académie de Chirurgie, en na een jaar in Montpellier, ongetwijfeld aan de beroemde medische faculteit, in augustus 1807 naar Parijs terugkwam voor een aanvullende maand in de rue Serpente, alweer dicht bij de medische school, alvorens naar huis terug te keren.²²

Ambachtsgezellen en 'compagnonnage'

De ambachtsgezellen vertonen een bijzonder interessant en tot nu toe nog vrijwel onbekend patroon. Gelet op hun beroepsgroep, hun gemiddelde leeftijd (24 jaar), de duur van hun verblijf (gewoonlijk enkele maanden of langer) en het adres waar zij een onderkomen zochten, hebben we hier waarschijnlijk van doen met de eeuwenoude internationale, maar voor Nederland nog nauwelijks bestudeerde gezellenreis waarin de aloude *tour de France* van het leerlingstelsel, de *compagnonnage*, werd opgenomen. Zoals Jean-Pierre Bayard en Michael Sonenscher aannemelijk hebben gemaakt, beleefde de *compagnonnage* juist in de periode 1760-1830 een bloeitijd, vanwege de verminderde rol van de gilden.²³ Zulke vormings- en initiatiereizen waren regel in een aantal ambachten

²² Zie over de betekenis van het chirurgisch onderwijs in Parijs voor Nederland: Willem Frijhoff, 'L'École de chirurgie de Paris et les Pays-Bas: analyse d'un recrutement, 1752-1791', *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas* 17 (1990), 185-239.

²³ Jean-Pierre Bayard, *Le Compagnonnage en France* (Parijs 1978), 121-124; Michael Sonenscher, *Work and Wages. Natural Law, Politics and the Eighteenth-Century French Trades* (Cambridge 1989). Een handige synthese: François Icher, *Les Compagnons, ou l'amour de la belle ouvrage* [Découvertes Gallimard, 255] (Parijs 2004). Klassiek is Émile Coornaert, *Les Compagnons en France du Moyen Âge à nos jours* (Parijs 1966; 3e uitg. 1976); Cynthia Maria Truant, *The Rites of Labor. Brotherhoods of Compagnonnage in Old and New Regime France* (Ithaca 1994).

waarvan de ontwikkeling en het meesterschap op internationale standaarden steunden.²⁴ Niet minder dan 48 Noord-Nederlandse kleermakersgezellen kwamen in die vijf jaar voor een leertijd naar Parijs, naast 26 meubelmakers, 22 juweliers of goudsmiden, 20 schoenmakers, 10 koks en 8 timmerlieden (tabel 2).²⁵ De beroepen van juwelier en kok hadden recent een nieuwe impuls gekregen van de culturele bloei van Parijs als hoofdstad van het keizerrijk en door de opkomst van het openbare restaurant. Maar al in de zeventiende eeuw bestond in Parijs een Nederlands-Vlaamse broederschap voor juweliers en andere beoefenaren van luxe-ambachten.²⁶

Parijs was op dat moment toonaangevend voor de mode, dus de kleermakerij, en vanouds ook voor de meubelmakerij.²⁷ Bovendien werden legeruniformen toen naar Franse snit gemaakt. Toch behoorden die ambachten gewoon tot het traditionele scala van beroepen waarvoor een leertijd in het buitenland gebruikelijk was wanneer men zich dat maar even kon veroorloven. In Frankrijk bestonden daarvoor beroepsorganisaties van gezellen, *compagnonnages*, met vaste verblijfadressen voor de nieuwkomers of passanten en verplichte, vaak heftige vormen van initiatie en ander ritueel, zoals we die ook voor de Nederlandse kunstenaarsorganisatie van de Bentveughels in zeventiende-eeuws Rome kennen.²⁸ De 48 kleermakersgezellen uit Holland geven allen adressen op in de wirwar van straatjes in de wijk naast de Pont-Neuf, waar de kleermakers gevestigd waren, rond het latere warenhuis La Samaritaine, in de rue de l'Arbre-Sec, rue Bailleul, rue Jean-Tison, rue des Fossés Saint-Germain, rue de Viarmes, rue des Vieilles-Étuves (thans rue Sauval), rue de la Monnaie, of rue Béthisy (thans rue Perrault).

Het meest bijzondere adres is 11, rue Bailleul. Daar werden deels met, deels na elkaar zeven kleermakersgezellen gehuisvest, waarvan er twee hun vormingsreis voortzetten naar respectievelijk Lyon en Turijn. Zes gezellen vonden een collectieve slaappleats op 19, rue des Mauvais-Garçons. Hoogstwaarschijnlijk waren beide huizen het adres van een zogenaamde *Mère* (ook genoemd *mère du Devoir*): letterlijk de moeder van de gezellen, dat wil zeggen een gewoonlijk wat oudere dame die van de gezellenorganisatie van een bedrijfstak formeel de taak had gekregen de rondtrekkende gezellen ter plekke in haar huis of herberg op te vangen en te bemoederen. Of de Nederlandse gezel-

24 Ulrich-Christian Pallach, 'Fonctions de la mobilité artisanale et ouvrière – compagnons, ouvriers et manufacturiers en France et aux Allemagnes (17e-19e siècles)', *Francia. Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte* 11 (1983), 365-406.

25 Onder de gevluichte patriotten van 1787-88 kwamen deze jonge ambachtslieden nauwelijks voor, en bijna geen vluchteling vestigde zich in de oude stadskern (Rosendaal, *Bataven!* (noot 3), 161).

26 A. de Montaignon, 'Confrérie de la nation flamande à Saint-Hippolyte et à Saint-Germain-des-Prés de Paris (1626-1691)', *Nouvelles archives de l'art français* (1877), 158.

27 Zie Reinier J. Baarsen, *Aspecten van de Nederlandse meubelkunst in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Alphen aan de Rijn 1993), en de bijdragen in de tentoonstellingscatalogus *En vogue! Mode uit Frankrijk en Nederland in de 18de eeuw* (Zwolle/Den Haag z.j. [2005]).

28 Judith Verberne, 'De Bentveughels (1620/21-1720) te Rome', in: Peter Schatborn e.a., *Tekenen van warmte: 17de-eeuwse Nederlandse tekenaars in Italië* (Zwolle/Amsterdam 2001).

Tabel 2 *Ambachtslieden, in volgorde van frequentie (categorieën van meer dan drie personen)*

Kleermakers	48
Meubelmakers, schrijnwerkers	26
Juweliers, goud- en zilversmeden	22
Schoenmakers	20
Koks	10
Timmerlieden	8
Zadelmakers	5
Leerlooiers	5
Tapijtwerkers, stoffeerdere	5
Laarzenmakers	4
Horlogemakers	4
Slotenmakers	4
Hoefsmeden	3
Werktuigkundigen	3
Pruikenmakers	3
Kuipers	3

len inderdaad deel hadden aan de ritlen van het *Devoir*, zoals de verplichte vormings- en initiatieperiode werd genoemd, is niet duidelijk, maar dat ze de voorzieningen daarvan gebruikten, is meer dan waarschijnlijk. Hoewel alle gilden en andere vormen van arbeidsorganisatie officieel waren opgeheven door het decreet-Allardes (17 maart 1791) en de wet-Le Chapelier (14 juni 1791), bloeide de *compagnonnage* vanaf floréal 1804 feitelijk weer op dank zij de oprichting van nieuwe gezellenhuizen, *cayennes* genaamd, onder het revolutionaire label van *Devoir de liberté*. In één geval zien we in ons bestand sporen van een uitgebreide rondreis zoals de Franse gezellen die maakten: kleermakersgezel Dirck Grevenstuk, 23 jaar oud, verbleef eerst anderhalve maand in Parijs, vanaf januari 1809 drie maanden in Rouaan, dan nogmaals twee in Parijs om in juni verder te reizen naar Lyon en wellicht langs een andere weg terug te keren naar zijn vaderland.

De ruimtelijke scheiding van de subcategorieën reizigers komt heel duidelijk uit de bron naar voren. Reizigers uit het buitenland konden daar probleemloos hun weg in vinden met behulp van reisgidsen of informatie van eerdere reizigers.²⁹ De schoenmakers gaan allen onmiddellijk naar het oude gildewijkje rond de rue de la Cordonnerie, de meubelmakers naar de faubourg Saint-Antoine.³⁰ Zeelieden en matrozen komen niet verder dan de achteringang van het pand 120, rue Montmartre, het depot van de Messageries impériales waar ook

²⁹ Gilles Chabaud e.a. (red.), *Les Guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, paysages, voyages* (Parijs 2000).

³⁰ Volgens Raymonde Monnier, *Le Faubourg Saint-Antoine (1789-1815)* (Parijs 1981) was in de jaren 1792-an III (1794/5) ongeveer 4% van de ambachtslieden in die wijk buitenlander, waaronder de helft Duitser, voornamelijk meubelmakers.

het hoofdpstkantoor gevestigd was, of de Messageries aan de rue du Bouloi.³¹ Ze brengen er een paar goedkope nachten door alvorens door te reizen naar havens als Marennes, La Rochelle of Bordeaux. Kooplieden in allerlei stoffen en winkelwaren vinden we in en rond de rue Saint-Denis, vanouds het centrum van de *marchands merciers*, kramers en handelaren in luxegoederen en in wat toen al *articles de Paris* werd genoemd.³² Groothandelaren en vermogende renteniers verbleven bij tientallen in de nieuwe gemeubileerde hotels van de chique rue de la Loi (thans rue de Richelieu, tabel 3), of in de rue Vivienne parallel daaraan, achter de Bibliothèque Impériale. Ook die groep was kieskeurig. Hotels aan het begin van de straat, bij de Comédie Française en het voormalige Palais-Royal (dat nog steeds een centrum van vermaak en prostitutie was), of aan het eind, bij de *grands boulevards* en de Beurs, en in de onmiddellijke omgeving van het stadspaleis van koning Lodewijk, hadden hun voorkeur. In beide gevallen had men mondain Parijs onder handbereik.

Kooplieden en ambtenaren

Het is echter ook duidelijk dat de reis naar Parijs niet binnen ieders bereik lag. De onderklassen ontbreken geheel in het bestand. Bedelaars komen natuurlijk niet in zo'n registratie voor – die vindt men in andere politieregisters. Maar ook arbeiders zijn nauwelijks te traceren, en huisbedienden slechts in het gezelschap van hun broodheer. Ambachtslieden reisden eigenlijk alleen als ze nog jong en in opleiding waren. Afgezien van de grote groep renteniers, wier reisdoel op voorhand moeilijk te bepalen is en die misschien gewoon toeristen waren, springen twee categorieën eruit omdat ze zeer sterk oververtegenwoordigd zijn ten opzichte van hun beroepsgroep in het vaderland: de kooplieden en de hofhouding van de koning. De kooplieden zullen merendeels welvarende zakenlieden of gezeten handelaren zijn geweest, met een negotie van de nodige omvang die de hoge reiskosten rechtvaardigde of met een handel in Franse producten.³³ Weliswaar staat op de lijst de *marchand colporteur* (marskramer) Marcus Samuel, vermoedelijk een joodse koopman, die in de smoezelige rue Beaubourg en rue Simon-le-Franc logeerde; ook vinden we er een *marchand de chapeaux de paille* genaamd Lucas Muller die in het duistere steegje rue Clocheperce achter het stadhuis verbleef en evenmin vermogend zal zijn geweest. Maar de 34-jarige *marchand de modes* Louis Wolds, die vanuit Parijs ook nog meerdere malen naar Aken reisde, was vermoedelijk een gezeten winkelier, net als de twee *marchandes de modes* Marie Ramoux, 37 jaar, en Agathe

31 Hillairet, *Dictionnaire* (noot 11) I, 226-227; II, 153, 189 (hoofdingang: 28, rue Notre-Dame-des-Victoires).

32 Carolyn Sargentson, *Merchants and Luxury Markets. The marchands merciers of Eighteenth-Century Paris* (Londen 1996).

33 Onder de 'Amerikanen' was liefst 45,6% koopman, uiteraard in enige welstand. Zie Chew, *Das Leben* (noot 5), 7.

Tabel 3 Een hotelstraat: rue de la Loi/rue de Richelieu

Huisnummer sinds 1806 [met zijstraten]	thans (2006)	Naam van het hôtel meublé	Aantal passages van Nederlandse gasten 1805-1810
[rue Saint-Honoré]	6	<i>Comédie française</i>	
[rue de Montpensier]			
14	14	hôtel de Toscane	11
17	17	hôtel de Valois	12
23	23	hôtel d'Espagne	6
25	23 bis	hôtel de Bretagne	11
27	25	hôtel des Languedociens	1
31	29	hôtel des Deux-Siciles	6
32	32	petit hôtel Vauban	2
[rue Thérèse, fontaine Molière]			
38	38	hôtel Breton (des Bretons)	3
45bis	41	hôtel de la Loi	3
45	43	hôtel d'Irlande/1809 de Bruxelles	4
47	45	hôtel Chosson-Lassalle	3
50	50	hôtel de Strasbourg =thans Hôtel Washington-Opéra	3
[rue (Neuve) des Petits-Champs]	58	<i>Bibliothèque impériale (nationale)</i>	
[rue Rameau, rue Colbert]			
61	59	grand hôtel d'Espagne /restaurant Meunier	1
63	61	hôtel de Lancaster	4
62	62	hôtel des Colonies	2
	63	=thans Grand hôtel de Malte	
71	69	hôtel Richelieu/1809 Languedocien	1
79	73	hôtel de Suède /restaurant Prunier	10
74	76	hôtel de Ménars	3
[rue de Ménars]			
83	75	hôtel du Languedoc	8
87	77	café Jourdan	2
[rue du Quatre-Septembre]			
97	87	hôtel du Nord	8
[rue Saint-Marc]			
109-111	97-99	hôtel de l'Europe, met annexe =thans Passage des Princes	25
	97		
113	101	hôtel des Étrangers	5
104	104	hôtel des Négociants	1
108	112	hôtel Frascati	1
[=hoek van de boulevard des Italiens/boulevard Montmartre]			
Totaal			136

Bron: AN, F7*.2242.

Identificatie van de panden: J. Hillairet, *La rue de Richelieu* (Parijs 1966); A. Vitu, *La maison mortuaire de Molière, d'après des documents inédits* (Parijs 1883).

Lemmes (épouse Hauregard), 31 jaar, die bijna tegelijk hun intrek namen in het fraaie herenhuis 12, rue Thévenot (thans rue Réaumur) in de textielwijk.³⁴

De elite

Het gewicht van de kooplieden in het reispatroon vormt ongetwijfeld een sterke conclusie van dit onderzoek, naast de aantrekkingskracht die Parijs nog steeds of opnieuw uitoefende op al diegenen die vanwege hun hoofd- of handarbeid met een leertijd bezig waren. De tweede specifieke groep wordt gevormd door de hofhouding van de koning.³⁵ Behalve 26 personen die we met naam en toenaam op de staat van de hofhouding terugvinden of die met een missie naar Parijs waren gestuurd, behoort daar nog een aantal ambtenaren en leden van de diplomatieke dienst toe. Bij wijze van voorbeeld noem ik *grand chambellan* (grootkamerheer) Andries van Pallandt tot Eerde in augustus 1807; kamerheer Willem Hendrik van der Duyn in oktober 1808; grootmaarschalk Armand-Louis de Broc in februari 1807; *préfet du palais* René-Bertrand de Boucheporne in mei 1807 vanuit Den Haag en drie maanden later opnieuw vanuit Bern; opperstalmeester Antoine-Joseph Roest van Alkemade in december 1808; maar ook (nog vóór de oprichting van het koninkrijk) de Bataafse ministers Anton Reinhard Falck en Isaac Gogel, de gedeputeerden (*législateurs*) Barend van Lockhorst, François van Leyden van West-Barendrecht, en Hartog de Lemon (in 1797 de eerste joodse representant), en leden van regentenfamilies als Dedel, Brantsen (oud-ambassadeur) of Van Hasselt.

De directeur van de administratie van Oorlog J.W. Janssens kreeg begin 1807 de opdracht om besluiten en reglementen over de Franse militaire scholen te verzamelen ten behoeve van zo'n school in Nederland; hij reisde spoorwegs naar Parijs en werd inderdaad op 1 februari 1807 aangemeld als Staatsraad, verblijfhoudend op 6, rue de la Concorde en vergezeld van zijn 17-jarige zoon en zijn bediende Post.³⁶ In juni 1807 doet de 25-jarige legatiesecretaris Jan Adriaan van Zuylen van Nijvelt op doorreis naar Spanje Parijs aan en maart 1809 keert hij er uit Napels weer naar terug. Anthony Boldewijn Gijsbert van Dedem tot de Gelder, ambassadeur te Napels, komt in juli 1807 naar Parijs, onderweg uit Berlijn. Oud-ambassadeur en luitenant-generaal Charles-Henri van Graveland is in december 1806 in de rue Cérutti, op terugreis van New York. Alles bij elkaar een stevige presentie van het koninkrijk Holland in de bevriende hoofdstad, onbetwist middelpunt van een internationaal netwerk. De elite klit samen rond het paleisje in de rue Cérutti en wordt daar ondersteund door Nederland-

³⁴ Een oude foto van dit huis in Hillairet, *Dictionnaire* (noot 11) II, 325.

³⁵ Zie ook de biografische notities in [Athanase Garnier], *La Cour de Hollande sous le règne de Louis Bonaparte* (Parijs 1823), 305-432.

³⁶ J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828* ('s-Gravenhage 1989), 210.

Tabel 4 Een vergelijking: Fransen over de noordelijke landsgrens, 1712/Nederlanders in Parijs, 1805-1810 (in % van het totaal)

Categorie	Fransen 1712	Nederlanders 1805-1810
Adel (zonder nadere beroepsopgave)	8,2	1,3
Overheidsdienaren	4,6	4,5
Leger en vloot	1,9	15,5
Vrije en intellectuele beroepen	4,8	7,0
Kerkelijke ambtsdragers	1,9	0,1
Studenten	1,0	1,9
Handel en industrie	21,0	31,5
Ambachten en diensten	2,4	13,5
Huispersoneel	25,4	4,1
Renteniers en burgers zonder beroepsopgave	15,8	17,0
Meereizende vrouwen en kinderen	13,0	3,6
Totaal	100,0	100,0
N 3351 1381		

Bronnen:

- 1712: Lucien Bély, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV* (Parijs 1990) 627.
- 1805-10: AN, F7*.2242.

se grootleveranciers van leger en vloot als *agent d'habillement de la marine* Bernard de Reste, *entrepreneur des vivres* Guillaume de Langelz (uit Vlissingen), of *fournisseur des bois de marine* Jean ten Cate, en door de bankiers, kooplieden en vermogende renteniers in de talrijke hotels van de naburige rue de la Loi en rue Vivienne. De Nederlandse *banquier de la Cour d'Espagne* Henri Croese logeert zelfs in het paleis van koning Lodewijk als hij in februari 1809 uit Madrid terugkomt.³⁷

Hoe representatief is deze dwarsdoorsnede voor het algemene reispatroon? Zolang de bronnen niet uitvoeriger bewerkt zijn of vergelijkbare bronnen in Nederland zelf zijn opgelegd, valt daar alleen in grote lijnen iets over te zeggen. Er is één vergelijkbare telling gemaakt, namelijk van de paspoorten in oorlogstijd verleend aan Fransen die in 1712, rond de Vredesonderhandelingen van Utrecht, de noordelijke landsgrens overtrokken naar de Spaanse Nederlanden (tabel 4). Die groep blijkt duidelijk veel aristocratischer – al verbergen de namen van Nederlandse renteniers in 1806-10 ook flink wat would-be adel, of personen die al spoedig in de adelstand van keizerrijk of Oranjerijk zouden worden verheven. Het hoge aristocratische gehalte van het Franse bestand blijkt ook uit het aantal meereizende bedienden. De andere categorieën komen

³⁷ Er ontbreken echter ook namen. De gevolmachtigde minister Christiaan Anthony VerHuell, die in augustus 1806 en juni-juli 1807 in Parijs verbleef (brieven in Nationaal Archief, Familiearchief VerHuell, 304), heb ik bijvoorbeeld niet teruggevonden, wel anderen uit zijn familie.

beter met de Hollandse overeen, met uitzondering van het leger en de ambachtslieden. Alles bij elkaar blijkt het reizende deel van het koninkrijk Holland ondanks zijn nieuwe koninklijke allure toch duidelijk trouw gebleven aan het koopmans- en burgermanskarakter van de Nederlandse natie.

Willem Frijhoff, Vrije Universiteit Amsterdam, wtm.frijhoff@let.vu.nl